

Л. Д. Троцький

«Сьомий піхотний» у бельгійській епопеї

Кале, 16 лютого 1915 р.

Дата написання/першої публікації: Кале, 16 лютого 1915 р. / «Київська Думка» №№ 63, 65, 4 та 6 березня 1915 р.

Переклад українською: Переклад колективу Trotsky Archive | Лев Троцький Лев Троцький
https://t.me/trotsky_arch_usl

Опубліковано українською секцією Marxists.org: У лютому 2024 р.

I

У Лувені, як і в усій Бельгії, не вірили у війну до останнього моменту, не хотіли повірити навіть і в останній момент. Не цілком вірили, коли німецькі війська перейшли кордон. Бельгієць — людина спокійна, з відтінком безтурботності, перехідний тип від француза до англієця: *on ne se fait beaucoup de bile* (не любить себе даремно засмучувати). І коли запалала перша ферма, населення все ще сподівалося, що це непорозуміння...

Лувен — тихе містечко, яке втілює Бельгію, власне, стару Бельгію, — її дрібнобуржуазну культурність, клерикалізм, віддаленість від великих шляхів світової політики, її провінціалізм.

У центрі всього життя цього нині зруйнованого містечка стояв університет із його 3-4 тисячами студентів. Майбутні прелати, лікарі та адвокати наповнювали центральні вулиці та кафе. Благочестя не заважало веселим пригодам. Після пиятик студенти несли в кишенях сірники, попільнички, чашки і навіть пивні кухлі. Це традиційна, суворо розроблена система студентських реквізицій, до якої змушені пристосовуватися лувенські кабатники у своїх комерційних розрахунках. Лувенський поважаючи себе студіозус з такою ж гордістю підраховує реквізовані ним попільнички, як німецький корпорант свої дуельні шрами. Влітку, під час канікул, містечко зовсім завмирало.

Бельгійські студенти користуються винятковими пільгами щодо відбування військового обов'язку. У Лувені існував спеціальний студентський батальйон. В якості солдатів молоді люди ночували в казармах, а в якості студентів проводили дні в аудиторіях та анатомічних театрах. Серед них був наш друг Дені Де-Беєр, який перевівся сюди з Брюсселя. Батько його, суворої вдачі консерватор-католик, має або, можливо, треба сказати: мав оранжерейний виноградник під Брюсселем, три-чотири гектари, на яких вирощував десертний виноград виняткових розмірів і такої ж виняткової ціни. Цей виноград поїдається переважно в Англії. Молодий Де-Беєр був юристом, працював із середньою суспільно-необхідною старанністю, навчання його наближалось до кінця, як і його солдатська служба, і реквізовані речі займали вже дві полиці на його етажерці. Спокійний і розважливий, не позбавлений жовіальності, селянський син monsieur Дені, з карими короткозорими очима і волоссям їжачком, ставився з бадьорою байдужістю до великих проблем, що хвилюють людство, і питання про те, чи приєднається він, як його батько, до правлячих клерикалів, чи зв'яжеться з ліберальною опозицією, залишалося для нього невирішеним: це покаже майбутнє, передусім коло його адвокатської клієнтелі. Вторгнення німців вразило Де-Беєра ніби громом, як і весь Лувен, як і всю Бельгію. Лувенський студентський батальйон розкасували, і Де-Беєр з кількома «копенами» (товаришами) увійшов до сьомого піхотного полку, того самого, який отримав відзнаку за битву на Ізері. У полку було приблизно порівну фламандців та валлонів. Команда ведеться французькою, а фламандські селяни в переважній більшості не розуміють іншої мови, крім свого діалекту. Скомандувавши, офіцер зазвичай кричить: "Traduisez!" («Перекласти!»). Хтось із унтерів-фламандців перекладає. Тривога та загальна небезпека тісно зблизили під час походів фламандців з валлонами, і ті й інші відчули себе бельгійцями tout court (просто бельгійцями).

Доводилося вдягати ранець і йти проти ворога. Коли Де-Беєр зрозумів, що справа серйозна, він опанував обурення. Як? За яким правом? Перша його думка була: зник університетський рік! Що Бельгія може постраждати, про це він у перші дні серйозно не думав, хоч і був органічним патріотом; любов до батьківщини він отримав так само, як руки та ноги. До німців він ворожнечі ніколи не плекав, до французів у нього було більш безпосереднє розташування, завдяки спільності мови. Якби його запитали, чи згоден він стати французом, він би тільки здивувався. Mais non, par ejetprou (так ні), — скоріше вже голландцем, якщо на те пішло, незважаючи на все минуле! Почалися воєнні дії. Німецькі улани перетнули кордон, три корпуси підійшли до Льежа. Де-Беєр був у цей час у депо другої дивізії. До льежських операцій він не мав відношення. У справі під Халеном також не брав участі, — там був змішаний загін велосипедистів-карабінерів, гренадерів короля та гвардійців королеви. Полк Де-Беєра, сьомий піхотний, отримав хрещення тільки під Аерскотом... Бельгія відчула себе, як рибальський човен, що потрапив між двох дредноутів, що зближуються для смертельного

бою. Усі питання світової політики відразу постали перед бельгійцями, оскільки всі вони стосувалися долі їхньої країни. Чи можна було пропустити німців через Бельгію? Цієї думки ніхто не допускав, крім невеликих комерційних та промислових кіл, що безпосередньо залежать від німецького капіталу. Для селянства, для дрібних буржуа питання було цілком зрозуміле: німців не можна пускати. Не тому, звичайно, що це заборонено міжнародним трактатом, а тому, що німецька армія, увійшовши до Бельгії, навряд чи захоче йти з неї. Крім того, армія принагідно забере і переписує все, що опиниться на її шляху. Необхідно чинити опір. Сподівалися майже виключно на Францію та щиро вірили, що питання про долю Бельгії буде вирішено зброєю у два-три тижні. Відлуння французьких настроїв першого періоду панували у Бельгії. У депо другої дивізії жадібно накидалися на паризькі звістки і повторювали, що скоро викинемо німців і увійдемо з французами до Берліна.

Справа в Аерскоті, перша битва, в якій брав участь наш друг Де-Беєр, представляється йому тепер, як у тумані. Місто було зайняте німцями без бою, і сьомому піхотному полку доводилося їх вибивати. Ворог був у меншості, але захищався завзято, впевнений, що сила зрештою опиниться на його боці. Стрілянина йшла на вулицях і в будинках, населення, яке не встигло бігти раніше, поховалося в підвали. Брали будинок за будинком, іноді поверх за поверхом. Де-Беєр чув навкруги настирливий свист куль, багато сам стріляв, але не цілився і не знає, чи вбив чи поранив хоч одного німця. Почасті йому заважала короткозорість. З вікна одноповерхового будиночка на околиці Де-Беєра гукнув знайомий солдат іншої роти, лувенський трунар, відомий клерикальний агітатор Дюбуа. Де-Беєр зазирнув у будинок і побачив жахливе: на дерев'яному ліжку поверх ковдри лежала дівчина в закривавлених рештках сорочки, обидві груди були відрізані, внизу живота зіяла рана. Дівчина була мертва... Це було найстрашніше, що Де-Беєр на власні очі бачив за весь час війни, а він бачив багато... Аерскот відібрали, зазнавши порівняно невеликих втрат, але довелося незабаром відступити перед свіжими ворожими силами. У цей час пішли чутки про відступ французів, і ґрунт завагався під ногами. Настрій тих днів, коли, незважаючи на грізні події, солдати в депо жартували і хвалилися: а Berlin, а Berlin, patati-patata! - Проїшов безповоротно. Після Халена, Гіста, Аерскота у настрої сьомого піхотного стався глибокий перелом. Стало ясно, що справа набагато серйозніша, ніж здавалося спочатку.

Від Аерскота відступили до Лувена, який ще не передчував у той час, яка доля чекає на нього. Уряд, який протягом декількох днів залишався в Лувені, перебрався 18 вересня до Антверпена. Під Лувеном треба було затримувати наступ трьох німецьких корпусів. Сьомий піхотний був першого ж дня призначений у штикову атаку. Молодий сором'язливий лейтенант сказав своїй «секції» коротеньку промову, надірваним голосом. Рухалися маленькими групами, пригинаючись до землі і спотикаючись, незграбні від страху та напруження. Коли пройшли досить далеко вперед, так що ворога стало ясно видно, капітан віддав команду, і горнист, музикант з брюссельського кафе, затрубив атаку. Бігли вперед, *pas gymnastique* (гімнастичним кроком), поступово сп'янюючись. Ворожі кулі вже розріджали ряди, але цього майже не помічали. Горнист трубив безперервно. До ворожої лінії залишалося метрів двісті. *Hourra, hourra, vive le roi!* (ура, ура, хай живе король!) ... Раптом - річка, вірніше - великий струмок, метрів за три завширшки. Усі зупинилися, як укопані, не вірячи очам. Шлях уперед виявився перерізаним. Виходила пряма пастка. За річкою за сотні кроків сірі німці лежали на животах і стріляли безперервно. Довелося також лягати. Віддано було наказ відступати — на відкритому місці, під безперервним вогнем. Сьомий піхотний

багато втратив у цій справі, доки ретирувався до лісу. Було багато легко поранених. Офіцер Рондей, високий сутулий чоловік, дуже мовчазний, став сірим, мов камінь. "Mon commandant (пан командир), - жалібно скиглив маленький швець Жакоб, - я поранений, у мене куля в руці". Він повторював те саме кілька разів, дедалі більше жалібно. "Fichez-moi la raix (відчепіться від мене), - відповів, нарешті, офіцер, не дивлячись на нього, - з вашою кулею в руці: у мене їх дві". Жакоб одразу перестав скиглити. Потім це був один із безстрашніших солдатів у полку. До цього випробування незабаром додалося інше. При переході на нову позицію в лісистих околицях Лувена полк несподівано потрапив під вогонь. Кулі свистіли на рівні голови. Звідки? Відбулося страшне збентеження. Це наші, бельгійці! — вигукнув раптом капітан. Кинулися у бік пострілів, добігли до узлісся і — натрапили на німців. З жахом побігли назад у ліс. По рядах пройшло слово «зрада».

У лувенських лісах провели три доби, переходячи в постійних сутичках з місця на місце. Більшість, і в тому числі Де-Беєр, стріляли як доведеться, але дехто вже почав вправлятися у стрільбі по живій цілі. Сержант Ренкен, руда людина з хижою щелепою, чудовий стрілець, хвалився, що, сховавшись на дереві в листі, дав 47 пострілів і вклав 47 німців. Йому вірили, знаючи його око.

Ворог напивав, і довелося відступати далі на північ, до Антверпена, покинувши Лувен. Декілька тижнів провели на квартирах, займаючись вправами і чекаючи наказу. У справі під Малином сьомий піхотний не брав участі. На початку жовтня його було переведено під Антверпен і розміщено у кріпосних траншеях першої лінії. Числа Де-Беєр не запам'ятав. Він вів докладний щоденник усім подіям походу, але під час панічної втечі від Ломбартзіде скинув на шосе ранець разом із щоденником. Який то був страшний день! — власне, не день, а півгодини... Але про це свого часу.

Стало очевидним, що подальший розвиток подій невідворотний, що Бельгія приречена, що німецька армія пройде по ній, як ковзанка, — і невимовна, душна ненависть, ненависть зневаженого безсилля піднімалася в серцях і підступала до горла. Чи могли за цих умов не з'явитися франк-тирери, божевільні, які зневірилися, які давали вихід ненависті, спускаючи через віконну гардину курок? У клерикальному Лувені стріляли єзуїти, не захищаючи, а бажаючи помститися за Бельгію, найбільш гостинну для них країну в Європі. Під час відступу Дюбуа, лувенський трунар, часто говорив селянам, які траплялися шляхом: «Знімайте зі стіни вашу рушницю. За нами по п'ятах йдуть німці... Faites les boire le bouillon de onze heures! (задайте їм перцю!)... Почуття ненависті поглиблювалося, вбираючи в себе все нові й нові факти з епопеї німецької навали і нові чутки про німецькі жорстокості. Було кілька випадків, коли офіцерові доводилося з револьвером у руці ставати біля групи полонених, щоб відстояти її.

В антверпенських траншеях сьомий піхотний вперше дізнався, що таке артилерія. До кулі звикли зовсім і, сидячи в траншеях, ставили її ні в що. До того ж, німців вважали поганими стрілками. Небезпечніша була шрапнель: вона розривалася нагорі, і шрапнельні кулі знаходили собі доступ у траншеї. Але найстрашніше була граната. Якщо вона потрапляла в траншею, вона зривала бетонну обшивку, перетворюючи її на вбивчі металеві снаряди. На місці вибуху залишалася суміш бетону, глини та розтерзаних людських тіл. Настрій у траншеях був тяжкий - настрої приреченості. Ставлячись з перебільшеною зневагою до німецької піхоти, відчували своє повне безсилля перед німецькою артилерією. Після

героїчного захисту Льежа, який незабаром прийняв у народній свідомості легендарні обриси, сподівалися, що Намюр, сильніша фортеця, протримається протягом кількох тижнів. Тим часом він упав у два дні. Щодо Антверпена були спочатку переконані, що ця фортеця зовсім неприступна. Але, залишаючи першу лінію антверпенських укріплень, солдати усвідомлювали, що на голос німецьких гармат у Бельгії відповіді немає. Оскільки бельгійська артилерія робилася в Круппа, то створювалося тверде переконання, що, виконуючи настанови генерального штабу, Крупп забезпечив Бельгію низькопробним матеріалом. Передавали з вуст у вуста, що в Антверпені виявилось багато снарядів, начинених тирсою. Тривожним чуткам сприяли окремі трагічні епізоди. Під фортами Вавр та Свята Катерина траншеї займав протягом кількох днів шостий полк. На зміну йому прибув сьомий. Коли перша рота наближалася до траншей, пролунало знайоме взз-взз. Першим упав, за кілька кроків від Де-Беєра, офіцер М., той самий, що під Лувеном отримав дві кулі в руку; Цього разу куля увійшла до чола і вийшла через тім'я. Виявилось, що траншея зайнята німцями. Як це сталося? Ніхто не знав. Знову заговорили про зраду. Чекали на англійський десант. Він прибув, коли бельгійські війська покинули першу лінію траншей. Становище фортеці було безнадійне, і ця безнадійність виявилася катастрофічно в місті, яке, незважаючи на всю тривогу, яка доходила до відчаю, жила до останнього моменту інерцією «неприступної фортеці». У години здачі фортеці місто представляло хаос.

Сьомий піхотний проходив через Антверпен із півдня на північ. Це було 8 жовтня. Не було сумніву, що фортеця загинула. Всі продовольчі склади були навстіж відкриті, і там кожному, хто приходить, видавали що завгодно і скільки завгодно. Стояв похмурий, але холодний осінній день. Десятки тисяч солдатів проходили правильними ротами, збірними групами й поодиночі. Деякі металися з вулиці на вулицю, розшукуючи свою роту чи своїх друзів, поспішали в продовольчі склади, захоплювали там більше, ніж могли забрати, або не те, що потрібно, і віддавали потім населенню або просто викидали, щоб полегшити себе. Потік відступаючої армії змішувався на вулицях з водоворотом населення, доведеного до останнього ступеню розпачу. Магазили опускали над вікнами залізні завіси. В інших, навпаки, двері залишалися відчиненими, хоча за прилавком нікого не було. Багато тисяч покидали місто, захоплюючи деякі пожитки, жінки металися, тримаючи на руках дітей і тягнучи інших за руки. Стара, голосно голосячи, штовхала перед собою крісло з паралізованим старим. Між солдатськими рядами бігали діти, з плачем розшукуючи батьків. Матері з немовлятами, вагітні жінки, збожеволілі від страху, хапали офіцерів за рукави і питали, що робити. Поліцейський чиновник, блідий, як крейда, намагався заспокоювати їх. Хтось, перебігаючи площею з піднятими вгору руками, кричав, що німці вже вступають у місто. А назустріч йшла інша звістка, з північних кварталів, що з'явилася стотисячна англійська армія або англійський флот увійшов у гирло Шельди. Страх, що місто стане місцем, де безпосередньо зустрінуться віч-на-віч дві гігантські армії, ще яскравіше запалювало багаття безумства. Солдати проходили через місто, намагаючись не дивитись на всі боки. «Полковнику, — крикнув з порога своєї крамниці сивий голений старий, тримаючи за руку хлопчика років семи, — ви залишаєте нас на свавілля німців!». Полковник, що сидів верхи на коні, мовчки поїхав уперед. Де-Беєр тяжко ступав поряд зі своїм капралом. Він уже знав про долю злочасного Лувена і бачив у ній відображення долі Бельгії та своєї власної долі. Все зруйновано, всі плани, звички, надії... Як юрист, він згадав, що гармати — *ultima ratio regum*, останній аргумент королів. Тільки тепер він зрозумів до дна зміст цього вислову. Німецький «аргумент» виявився сильнішим.

Витягнувшись стрічкою за кілька кілометрів, бельгійська армія проходила свіжо-перекинутим через Шельду мостом, 600—700 метрів завдовжки, з південного берега на північний. Це був не відступ, а страшний ісход. Польова армія разом із антверпенським гарнізоном, вся військова сила Бельгії, покидала Антверпен, найсильнішу фортецю країни, останній оплот національної незалежності... Коли зруйнували за собою імпровізований міст, здавалося, що назавжди розірвали зв'язок із покинутою країною. День був похмурий, часом був дрібний, але холодний дощ, дорога була майже суха. Ішли швидко, не розмовляючи, не оглядаючись і не питаючи себе про мету шляху. «Все кінчено,— думав Де-Беєр,— усе кінчено. Лувен зруйнований, Антверпен упав, у Брюсселі господарюють німці; чи живі батьки, невідомо; дорогоцінний десертний виноград із батьківських оранжерей реквізований, напевно, для офіцерів німецької армії». Даремно він, Дені, протягом трьох із половиною років вивчав бельгійське право: у Бельгії тепер буде встановлено німецьке право. Гармати — останній аргумент королів.

Капітан першої роти реквізував дорогою кілька возів, на які склали ранці. Стало легше йти, коли з кожних плечей було скинуто близько двох пудів. Ішли, як і раніше, швидко, без пісень, без жартів, без слів, перекладаючи рушницю з одного плеча на інше. Ряди були безладні, але безладу не було. Іноді з-під вусів лунала лайка, або рука робила рух загрози у невизначеному напрямку. Після кожної години шляху лунав свисток. Зупинялися, знімали з возів ранці, сідали на них, відпочивали п'ять хвилин. По свистку піднімалися і знову йшли годину. Куди? Ніхто не знав, ніхто не замислювався: назад уже не було повернення. Нижчі офіцери йшли одразу, поряд, без команди і без слів підбадьорення. Полковий прапор везли в автомобілі біля полковника, який їхав конем. У фламандських селах дорогою не зупинялися, з населенням майже не розмовляли, йшли точно чужою країною. Гарячої їжі не готували, годувалися тим, що захопили з продовольчих складів Антверпена. Ішли весь день, потім ніч і потім ще до полудня — тридцять шість годин без відпочинку та сну. До першої ночі нерви напружилися так, що ніхто не відчував втоми. Здавалося, що ноги, звільнені з-під контролю свідомості, забирають самі, і що цьому руху не буде кінця. На другий ранок відчулася втома. На ступнях з'явилися садна і тріщини, у більшості в чоботях була кров, багато хто кульгав. Так пройшли 100 кілометрів до Сельзаїт, залізничної станції на голландському кордоні. Сьомий піхотний залишав позаду себе першу частину бельгійської епопеї.

II

Тридцять шість годин йшла армія від Антверпена до Сельзаету. Там сьомий піхотний занурили у поїзд. Де-Беєр як увійшов у вагон, так ліг на підлогу і, ледве встиг скинути ранець, заснув. Його розбудили в Остенді та відвели на квартиру в якийсь пансіон. Він проспав ніч мертвим сном, на ранок ледве розбудили. Полк знову виступав у похід. Йшли цілий день, відчуваючи у всіх м'язах біль після великого відступу. Надвечір прийшли на Ізер. У кривавій епопеї відкривався новий розділ.

Тієї самої години, як передові бельгійські загони наближалися до Ізеру із заходу, зі сходу підходили до каналізованої річки німці. У солдатів було таке відчуття, що весь запас даної їм природної енергії вони вже витратили в боях і походах під Аерскотом, Лувеном, Антверпеном, і що їхній вихід із цієї фортеці був кінцем цілої доби їхнього життя. А тим часом треба було починати спочатку: німці стояли по той бік річки. Офіцери казали: «Не падайте духом, увечері нас змінять. Потрібно лише затримати ворога до приходу союзників». Але наставав вечір, і ніхто не приходив. Так, чекаючи, минуло дванадцять вечорів. Вся бельгійська армія, тобто. все, що ще на той час залишалося від неї, не менше 50 тисяч людей, затримувала на Ізері в постійному вогні натиск ворога.

Де-Беєр змужнів за цей період фізично. Його жодного разу не поранило ні кулею, ні шрапнеллю, ні уламком гранати, до якої він відчував особливу антипатію. Йому це здавалося дивовижним, і час від часу, особливо після гарного сну, він з радістю обмацував свої руки і ноги. Але по суті над Де-Беєром виконувався лише невідворотний закон статистики. У кожній війні буває відома кількість солдатів, які залишаються нескаліченими, не отримуючи навіть подряпини. Де-Беєр належав, очевидно, до них.

Перші вісім днів на Ізері були порівняно легким часом, особливо якщо порівняти їх з останніми чотирма днями. Артилерія утримувала німців на відстані кількох кілометрів, не підпускаючи їх до річки. Німці чекали більш важких знарядь для відкриття наступу. Бельгійські війська копали траншеї та влаштовувалися в них. Де-Беєр виробив свій власний спосіб копання індивідуальних траншей і цьому способу надавав великого значення. Ішли дощі, ґрунт розм'якшався, і солдати все більше занурювалися в бруд.

На третій день стоянки на Ізері Де-Беєр повертався ввечері з робіт на траншеї в свою «квартиру» спітнілий, весь у багнюці, з киркою та заступом на плечі, з мішком за спиною. Біля входу до траншеї другої лінії хтось зупинив його.

— Ви Де-Беєр?

Студент не одразу розглянув крізь брудні окуляри, хто перед ним.

— Так, я... я, mon colonel (пан полковник).

— Ви були студентом юридичного факультету?

— Так, mon colonel.

— Здається, останній курс?

— Так, mon colonel.

— Отож... Завтра у нас відбудеться військовий суд. Тринадцять обвинувачених... Ви будете захисником.

Де-Беєр обімлів. Як? Захисником на військовому суді? Але він ніколи у житті ще не захищав. І, крім того, тринадцять обвинувачених, він їх не бачив і не знає зовсім справи, а суд завтра вранці...

— Це нічого, — заспокоїв його полковник. — Ми не маємо вільного офіцера, а зі справами познайомитеся на суді. Отже, завтра о дев'ятій годині у селі, у приміщенні штабу.

— Добре, mon colonel.

Де-Беєр, незважаючи на втому, спав тривожно цієї ночі, ніби перед іспитами. На другий день він зчистив з себе, наскільки міг, бруд, вимив ретельніше ніж звичайно обличчя і руки, які вже давно перестали бути схожими на руки студента, і вирушив на суд.

Усі тринадцять обвинувачених виявилися бельгійськими солдатами у справах про порушення дисципліни. Деяким загрожувала смертна кара. Де-Беєр зайняв своє місце з таким почуттям, ніби він був чотирнадцятим обвинуваченим. Але незабаром звична розсудливість допомогла йому не тільки заспокоїтися, а й знайти те місце, яке він, як солдат, міг зайняти між обвинувачами-офіцерами та обвинуваченими-солдатами, щоб не надто ускладнити собі становище в майбутньому. Доповідач викладав протягом кількох хвилин сутність кожної справи, і з цієї доповіді Де-Беєр почерпав матеріал для допиту небагатьох свідків і своєї захисної промови. Одного з обвинувачених виправдали, — це був фламандець Екхаут, син заможного селянина, простакуватий, небагатослівний хлопець, який звинувачувався в непокорі рудому сержанту Ренкену, тому самому, що хвалився, що з вершини дерева застрелив одного за одним 47 німців. Найнебезпечніше було становище артилериста, який загрожував смертю лейтенанту. Не надто висуваючись уперед, Де-Беєр за допомогою свідків допоміг обвинуваченому виявити, що лейтенант наполегливо і злісно переслідував його. Обвинувачений одержав мінімальне покарання: три роки каторжних робіт. Але було двоє обвинувачених, яких сам Де-Беєр був готовий засудити до смерті. Це — вартові, що залишили свої пости помітно для ворога і пішли спати в траншею. Захисник одразу відчув у собі солдата, який з вини вартових прокидається під німецьким багнетом... О дванадцятій годині дня суд закінчився. Полковник поплескав захисника по плечу, а потім надіслав йому дві пари теплої білизни. То був перший адвокатський гонорар Дені Де-Беєра.

На дев'ятий день, на зорі, почалася безприкладна навіть у цій війні атака. Німці вирішили взяти Ізер за будь-що. Вони пішли суцільними колонами вперед, прямо на бельгійців, які відкрили по них вогонь з усіх жерл, які були в їхньому розпорядженні, насамперед з мітральєз. Коли сарана, перетинаючи річку, обрушується в неї сотнями тисяч, мільйонами, шар на шар, доки не утворюється міст, то цей процес ніби виходить за межі біології, це — механічний процес. Так і тут. Німецький рух уперед під безперервним вогнем, як він уявлявся з бельгійських траншей, не мав у собі нічого трагічного, бо в ньому вже не було нічого людського. Кожен німецький солдат у сірому переживав цей наступ по-своєму, подумки прощався з близькими, молився тому, у що вірив, але всі разом вони створювали безособову сіру масу, яка трупами своїми проклала шлях чомусь теж безособовому. Мітральєзи працювали, розкидаючи смерть віялом, як гігантський горизонтальний маятник, що описує смертоносну дугу і знімає ряд за рядом. З першої лінії вцілював десяток-другий, до нього приєднувалися ті, яких маятник не встиг торкнутися в другому ряду, а на місце полеглих і по їхніх трупах йшла нова, свіжа, сіра маса. Як не методично працювали мітральєзи — тра-та-та-та, — але вони не встигали потрапляти в кожную живу частинку колони, що насувалася, і людська маса продовжувала наближатися до річки. І тільки коли вона підійшла вже зовсім близько до протилежного берега, у свідомості Де-Беєра спалахнула думка, що це люди і що вони прийшли по трупах інших людей, — спалахнула і

згасла: опинившись зовсім близько, ці люди були безпосередніми ворогами, від яких потрібно було рятуватися, винищуючи їх.

Чотири дні залишався після цього сьомий піхотний на Ізері, і це був найгірший час у всій кампанії. Полк стояв біля Сент-Жоржа, невеликого поселення на лівому березі. Зараз за Ізером починалися траншеї, вириті німцями під вогнем. Вороги стояли віч-на-віч, відокремлені стрічкою каналу. Та секція першої роти, до якої належав Де Беєр, була розташована не далі як на метр від води. З обох боків пильно стежили один за одним. Хто висовував голову над парапетом, той зараз же падав на дно траншеї. В обох таборах панувала жорстокість. Німці трималися зубами за свої позиції, за які вони так дорого сплатили. Бельгійці боялися втратити свої. Раз вдалося з цього боку піддивитися, як граната, що впала в німецьку траншею на купі піску і диму, підкинула на два-три метри вгору частини траншейного начиння, солдатського одягу... Бельгійська траншея почала аплодувати.

Дуже важко було з їжею: доводилося щодня вечорами посилати за нею, і ніколи не було впевненості, що посланий повернеться. Ще гірше було з водою. Ізер протікав тут же, але в ньому було багато трупів, людських залишків та крові. Вибору, однак, не було. Доводилось пити з каналу. Траншея Де-Беєра мала ту перевагу, що можна було прямо через парапет викинути цебра, прив'язавши його до багнета. Коли цебро піднімалося вгору, у нього нерідко вдарялася ворожа куля. Але німці загалом зберегли за собою репутацію поганих стрільців.

Ставало ночами холодно, а ковдри були в небагатьох. Одним із цих небагатьох був Екхаут, той самий, якого Де-Беєр захищав на суді. Після виправдання його перевели до першої секції, щоб він не стикався із сержантом Ренкеном. Потрапивши до однієї траншеї з Де-Беєром, фламандець міцно прив'язався до свого захисника. Ночами, коли спали, сидячи, притулившись у бічних ямах, у тривожному очікуванні німецької атаки через канал, Екхаут завжди дбайливо вкривав свого захисника половиною теплої ковдри.

У траншеї Де-Беєра вже було багато жертв. Першим упав лейтенант: входячи в траншею з бадьорим насвистуванням, він був поранений у скроню уламком гранати. Того ж дня інша граната розірвалася посередині траншеї та вбила дванадцять чоловік. Вони лежали протягом кількох годин там само. Вночі їх винесли та поховали одразу ж за траншеєю. Користувалися ямами, виритими ворожими снарядами, лише пристосовували їх заступами для людського тіла, — тими самими заступами, якими рили траншеї. Ця робота була тяжка, шкода було загибтих. Але жалість до поранених, скорбота за вбитими, огида до загаженої води — всі почуття й відчуття були придушені, бо над усіма панувала напружена воля до самозбереження. Так прожили дванадцять діб на Ізері. На зорі останнього дня Де-Беєр, весь здерев'янілий у сидячому положенні, спав важким і невірним сном, загорнутий в одну ковдру зі своїм другом-фламандцем. Раптом уві сні він почув знайомий тривожний звук шрапнелі, — наче шум карети на шосе без гумових шин, — потім бум, вибух у повітрі, — і потім одну коротеньку мить — вззз... — це шрапнельні кулі... Ще мить, і якийсь електричний рух пройшов уздовж його правої сторони. Де-Беєр з жахом прокинувся і відштовхнувся від чогось руками. Праворуч від нього під загальною ковдрою було нерухоме тіло Екхаута: куля увійшла посередині між очей, залишивши невелику акуратну дірочку.

Надвечір цього дня сьомий піхотний був нарешті змінений і відправлений на відпочинок до найближчого села. Попереду малювалися два-три тижні безпеки, сну та гарячої їжі. Але сталося інакше. Тієї ж ночі німці відкрили страшний наступальний рух через канал, перекидали мости, вибили бельгійців із траншей — все тією ж ціною суцільного байдужого самовинищення — і лавиною людського м'яса просунулися на захід, аж до залізничної лінії, що йде через Ніувпорт і Рамскапель. Серед відкинутих бельгійських солдатів настало сум'яття, що межувало з панікою. Потрібно було оновити передні ряди. Але резервуар бельгійської армії був той самий. Знову був призваний на найгарячішу позицію сьомий піхотний. Він встиг лише переночувати на своїй новій стоянці після дванадцяти днів безперервної боротьби.

Щось тремтіло в грудях лувенського студента. Чи точно за ним забезпечене статистикою місце серед тих, які здоровими та неушкодженими повертаються додому після всіх небезпек війни? Перший батальйон окопав уздовж лінії залізниці на відстані кілометра від ворожої позиції. Де-Беєр знову вирив собі захисні ніші за своєю «системою», якій він надавав великого значення. Знову почалося траншейне життя, холод, бруд та постійна небезпека. Третього дня Де-Беєра знову призначили захисником. Судили трьох німців та одного бельгійця і всіх чотирьох засудили до смерті. Коли дванадцять солдатів дали залп, німці впали, бельгійець лишився. Офіцер глянув на обличчя солдатів, нічого не сказав і вбив засудженого з револьвера.

На п'ятий день помітили на німецькій лінії зловісне пожвавлення, — готувався новий натиск. Перший батальйон, який зазнав великих втрат і смертельно стомлений, змінено другим. Де-Беєр очікував тривалий відпочинок і знову гірко помилився. Бельгійська лінія не витримала тиску. У другого батальйону не вистачило ще й у рішучу хвилину набоїв. Німці переступили залізницею і взяли важливу станцію — Рамскапель. Перший батальйон, який не встиг відмитися та обсушитися, зняли з квартир та відправили в атаку на Рамскапель. Злість за всі випробування і особливо за зіпсований відпочинок вилилася в цій атаці, де обидві сторони билися з однаковим сказом.

Німці здригнулися по всій лінії. Біля самих рейок кілька солдатів першого батальйону, серед яких виділявся високий і товстий студент медицини Камюс, нагнали групу відступаючих ворогів. Ті зупинилися, і молодий стрункий німецький солдат, зі світлим пушком на верхній губі, повернув проти Камюса свій багнет. Студент медицини зовсім забув усі прийоми захисту багнетом, яким його навчали, і став хапати за багнет правою п'ятірнею, тримаючи свою гвинтівку в лівій руці. Тієї ж хвилини багнет устромився йому в долоню і весь пройшов наскрізь. Камюс ледве встиг крикнути верескливим зойком, як маленький коротконогий швець Жакоб, якого легко поранило кулею під Лувеном, встромив свій багнет у живіт молодому німцеві. Юнак зі стоном упав, а рушниця його залишилася на багнеті в руці Камюса. Студент пронизливо кричав, знімаючи потихеньку руку зі штика. Два інші німці відбивалися з останнім завзяттям затравлених. Один із них, схопивши свою гвинтівку за ствол, змахнув нею, як кийком, і зовсім звернув Жакобу нижню щелепу набік. Де-Беєр підбіг на допомогу, але запізнився. Обидва ворога, що відстали, були вже заколоті.

Німці витратили надто багато нервової енергії у своєму божевільному наступі на Ізер і тепер стали відступати, очистивши Рамскапель та лінію залізниці. На той час відбулося вже з'єднання лівого крила французької армії з бельгійцями. У Рамскапель сьомий піхотний

вступив разом із французьким піхотним полком, і обидва там залишалися цілий день. Увечері "сьомий" був відправлений на остаточний відпочинок до Коксиду. На п'ятий день його відвели до Фюрна, менше години шляху, де мала бути урочиста подія: надання ордена полковому прапору. Сьомий піхотний, що почистився і підтягнувся, вишикувався на площі. Де-Беєр стояв далеко від прапора. Він бачив велику постать короля, але, як не напружувався, не міг розчутти слова його промови. Король прикріпив до знамени відзнаку, оркестр грав гімни союзників і «Брабансону». Настрій у місті був святковий. З Фюрна сьомий піхотний з отриманою відзнакою повернувся на відпочинок назад до Коксиду. Але над полком тяжів рок. Відпочивати довелося й цього разу недовго. Вже другого дня наказ: за годину виступати. Полк вирушив до Ніувпорту. Мала бути рішуча справа: вигнання німців з Ломбардзіде. Військова влада вирішила, що для такого відчайдушного підприємства найбільш підходящим є сьомий піхотний, який учора тільки отримав відзнаку. Але вийшло інше. З Ніувпорта перетнули Ізер, потім маленьку річку, паралельну каналу, і під прикриттям її прямовисного берега стали пробиратися гуськом, біля самої води, у напрямку Ломбардзіде. Пригинаючись якнайнижче і чіпляючись за берег, щоб не скотитися у воду, пройшли метрів вісімсот. Підійшли до містка, перекинутого через річку проти Ломбардзіде, і тут вибралися з-під прикриття для атаки. Але в цей час повітря одразу з трьох боків наповнилося знайомими звуками. Вzzz... вzzz... Солдати розповідали потім, що були й розривні кулі, бо крім вкрадливого вzzz... вони чули ще клак-клак... Ясно: полк був оточений з трьох боків. Настав хаос. Першим упав майор Н., упав рудий сержант Ренкен і багато, багато інших. Пролунав крик: "Sauve qui peut!" (Рятуйся хто може!) і став сигналом остаточної паніки. Німці накинулися з трьох боків — сьомий піхотний опинився в пастці. Sauve qui peut! — одні здавались, інші намагалися врятуватися втечею. Більшість кинулась назад під прикриттям берега, вздовж води. У тому числі і Де-Беєр. Але тепер уже не було часу посуватися гуськом. Ті, що бігли, наскакували один на одного, зривалися і падали у воду. Зверху стріляли безперервно — вzzz... вzzz... клак-клак... — може, це й були удари куль по воді. Де-Беєр відчув, що бігти далі низом берега означає неминуче загинути. У два стрибки він опинився нагорі, на відкритому місці, на шосе і просто під ворожими кулями побіг до містка. Хтось набіг на нього ззаду, тицьнув у плече, і Де-Беєр з розмаху впав на шосе. Один ремінь на його ранці лопнув, окуляри описали в повітрі дугу і розбилися об шосе. Піднімаючись, де-Беєр скинув із спини ранець і, не випускаючи гвинтівки з рук, побіг далі без окулярів. Всі предмети розпливалися в його короткозорих очах. Хтось біг йому навперейми. Вzzz... вzzz... — але «німці погані стрілки». Де-Беєр ні на секунду не втрачав з виду цілі. Як добре він запам'ятав ці хвилини! Ось він на мосту, на найнебезпечнішому місці, на очах у німців. Свята статистика, рятуй! Статистика врятувала. Де-Беєр у кілька стрибків опинився по той бік річки і, не переводячи духу, побіг до Ніувпорта.

У цій злочасній справі сьомий піхотний втратив тисячу людей убитими, потонулими, пораненими, а головне взятими в полон. Самопочуття полку було підірвано докорінно. Хто нас повів у засідку? Після всіх випробувань, подвигів, після фюрнської урочистості — яка вбивча аварія! Залишки полку були відправлені на відпочинок у Панн. Там полк реорганізували та після тривалого відпочинку розмістили у траншеях під Рамскапелем. Стояла вже глибока осінь, йшли безперервні дощі, з півночі насувалась повінь. Сьомий піхотний провів у рамскапельських траншеях п'ятнадцять днів. Де-Беєр залишався без окулярів, і світ здавався йому безформним. На щастя, полк жодного разу цей час не приходив у зіткнення з ворогом. Потім вирушили знову на відпочинок у Панн. Полковий

лікар відпустив Де-Беєра в Кале до шпиталю, щоб там йому дали нові окуляри. Але натомість лувенського студента визнали надто короткозорим для військової служби та відпустили на всі чотири сторони. Це було на початку січня.

Для Де-Беєра почалося нове життя. Він тинявся без зв'язків, майже в лахмітті, завжди голодний, втомившись сподіватися. Через три тижні він улаштувався гарсоном в одному з ресторанів Кале. А сьомий піхотний продовжує дописувати свою історію в тих двох фландрських департаментах, на які поширюється влада бельгійського уряду, що засідає в Гаврі.

Кале, 16 лютого 1915 р.